

מכגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

גיליון מיוחד בנושא:

מכגשים טיפוליים וחינוכיים רגישי תרבות

עורך-אורח: **פרופ' אביהו שושנה**

כרך כ"ט • גיליון 53

תמוז תשפ"א – יוני 2021

יוצא לאור על ידי:

סקירת ספר

Schooling for critical consciousness: Engaging black and Latinx youth in analyzing, navigating, and challenging racial injustice

By: Scott Seider and Daren Graves

Harvard Education Press, 2020 (264 pages)

אביהו שושנה

ספר זה בוחן כיצד בתי ספר יכולים לסייע למתבגרים אפרו-אמריקנים ולטינים להתמודד עם הפגיעויות המבניות היום-יומיות שהם חווים. המחברים, המציעים להתרחק מתוכניות התערבות פסיכולוגיות-חינוכיות (כגון תוכניות ללמידת מיומנות רגשיות-חברתיות), מניחים כי תוכניות התערבות המעודדות תודעה חברתית-ביקורתית עשויות לפתח חוסן, רווחה וסוכנות (agency) בקרב תלמידים החווים אפליות, גזענות ודיכוי על בסיס יום-יומי. המחברים מדגישים כי מורים, כמו משפחות וארגונים קהילתיים, צריכים למלא תפקיד מרכזי בהכנת חברי קבוצות מוחלשות להתמודדות עם הגזענות היום-יומית ואי-השוויון המאפיינים את חייהם.

ספר זה, כמו מחקרים עדכניים אחרים, מלמד כי ילדים ומתבגרים המשתייכים לקבוצות מיעוט וקבוצות בעלות תווית שלילית חווים היתקלויות רבות יותר עם רשויות המדינה, מקבלים שירות פוגעני יותר, חווים תסכול וחוסר אונים רבים יותר מול הרשויות (Lareau, 2015), בעלי ידע והתנסות בתרגול זכויות פחותים מאשר ילדים ומתבגרים ממעמדות כלכליים-חברתיים גבוהים יותר (Morrill et al., 2010) ואף מושעים יותר מבתי הספר (Golann, 2015).

המונח "תודעה ביקורתית" מוגדר על ידי מחברי הספר כיכולת של הפרט לנתח באופן ביקורתי את הכוחות החברתיים, הכלכליים והפוליטיים המעצבים את החברה ואת מעמדו. הם נשענים בהגדרה זו על השימוש במונח שהוצע על ידי פאולו פריירה (Freire, 1970) והתייחס ליכולת הפרט לזהות ולנתח כוחות דכאניים בחברה ולפעול נגדם. פריירה תיאר תודעה חברתית ככלי משמעותי לשינוי חברתי, באמצעות הנעת אינדיווידואלים להתמודד עם דיכוי, אלימות ודה-הומניזציה בקהילתם. זאת ועוד, מחקרים חדשים יחסית חשפו כיצד תודעה חברתית מנבאת תוצאות חיוביות עבור צעירים החווים הדרה חברתית ואי-שוויון על בסיס גזע, אתניות, מגדר, מעמד כלכלי-חברתי, הגירה ושפה (Ginwright, 2010). מחקרים אלה הדגישו גם כי תודעה חברתית עשויה להחליף רגשות בידוד והאשמה עצמית ולצייד את בני הנוער המודרים בתחושות סוכנות (sense of agency) ומעורבות במאבקים קולקטיביים עבור צדק חברתי.

תודעה ביקורתית מתוארת בספר זה ככוללת שלושה מרכיבים מרכזיים: ניתוח חברתי, סוכנות פוליטית ופעולה חברתית. **ניתוח חברתי** מתייחס ליכולת לשיים ולנתח את הכוחות החברתיים, הפוליטיים והכלכליים שתורמים לאי-שוויון; **סוכנות פוליטית** היא האמונה שיש לפרט ביכולתו להשפיע על שינוי חברתי ופוליטי; **פעולה חברתית** מתייחסת לעיסוק באירועים או פעילויות שמתעמתות עם כוחות ומבנים דכאניים.

לשם הבנה מורכבת של האופנים שבהם פרקטיקות בית ספריות עשויות לקדם תודעה ביקורתית על אודות אי-שוויון גזעי, החוקרים השוו את התרומות של חמישה מודלים שונים לפיתוח תודעה ביקורתית ביחס לחוסר צדק על רקע גזע. במשך ארבע שנים הם השוו את התפתחות התודעה הביקורתית של יותר מ-300 תלמידים לטינים ואפרו-אמריקנים ממחזור 2017, אשר התחנכו בחמישה בתי ספר תיכוניים והשתתפו בחמש תוכניות חינוכיות שונות. חמשת בתי הספר ממוקמים בערים בצפון-מזרח ארצות הברית, וכולם ציבוריים ומקבלים תלמידים על בסיס הגרלה אקראית. שלושה רבעים מהתלמידים זכאים לארוחת צהריים ללא תשלום או בתשלום מופחת. כל בתי הספר ביטאו דמיון במספר משתנים: גודל בית הספר, מאפיינים דמוגרפיים של התלמידים, מדיניות קבלה ומטרות לקידום התפתחות אקדמית ואזרחית של התלמידים (ראו לוח מפורט בפרק הנספח בספר, עמ' 195). בד בבד, בתי הספר הפעילו גישות פדגוגיות שונות ללמידה והוראה: גישת השימוש בבעיות (problem-posing) של פאולו פריירה (פרק 2); גישת "הרגלי תודעה" (habits of mind) (פרק 3); מודל ה-"no-excuse" (פרק 4); גישת האזרחות הפעילה (פרק 5). הספר כולל מבוא, פתיחה וחמישה פרקים, שכל אחד מהם מציע תיאור מפורט של אחת מגישות אלה כחקר מקרה, וכן נספח מתודולוגי.

המחקר החל באוגוסט 2013, כאשר התלמידים החלו את שנתם הראשונה בבית הספר התיכון. כל התלמידים השיבו במהלך השבוע הראשון ללימודים לסקר על תודעה ביקורתית, אשר נמדדה באמצעות שלושה ערכים: ניתוח חברתי, סוכנות פוליטית ופעולה חברתית. חלק מהשאלות עסקו במודעות לגזענות מבנית והתייחסו למיומנויות הניתוח החברתי של התלמידים המתבטאות ביכולתם לנתח גורמי גזענות ואי-שוויון גזעי. שאלות אחרות, אשר עסקו בשליטה החברתית-פוליטית של הנערים, העריכו את מידת הביטחון שלהם ביחס ליכולתם להשפיע על שינויים חברתיים ופוליטיים בקהילתם. השאלות עסקו במחויבות לאקטיביזם והעריכו את המוטיבציה של התלמידים לעסוק בפעולות המאתגרות חוסר צדק. התלמידים השיבו לסקר ארבע פעמים נוספות במהלך ארבע שנות לימודיהם – בסיום כיתה ט (מאי 2014), בסיום כיתה י (מאי 2015), בסיום כיתה יא (מאי 2016) ובסיום כיתה יב (מאי 2017). העברת הסקר בחמישה גלים אפשרה לחוקרים לבחון את מידת השינוי (או הצמיחה) של התודעה הביקורתית.

בנוסף לסקר התקיימו ראיונות עומק עם תלמידים ומורים בחמשת בתי הספר, וכן נערכו בכולם תצפיות בכיתות, מפגשים קהילתיים, פעילויות העשרה ואירועים אחרים. באופן ספציפי, החל מאביב 2014, נבחרו באופן אקראי 13 תלמידי כיתה ט מכל בית ספר (סך הכול 60 תלמידים) לראיונות עומק בנושאים

אי-צדק בארצות הברית והאופן שבו בתי הספר משפיעים על תפיסותיהם (לתיאור השאלות בראיונות, ראו עמ' 10 בספר). התלמידים רואיינו שוב עם סיום הכיתות י (אפריל 2015), יא (אפריל 2016) ו-יב (אפריל 2017), כדי לבחון את מידת השינוי בתפיסותיהם על אי-שוויון במהלך הלימודים בבית ספר תיכון. לצד זאת, התקיימו 32 ראיונות עם מורים ועובדים מנהליים בבתי הספר השונים. סך הכול התקיימו 254 ראיונות עם תלמידים ואנשי צוות.

מטרת המחקר המרכזית הייתה כאמור לבחון את התרומות של חמישה מודלים שונים להתפתחות התודעה הביקורתית של התלמידים. לשם כך הועבר סקר (בגל הרביעי והחמישי של איסוף הנתונים) גם בקרב 275 תלמידים כיתות יב בארבעה בתי ספר תיכוניים הממוקמים באותם אזורים, בעלי מאפיינים דומים יחסית לבתי הספר אשר במרכז המחקר, ואשר לא הפעילו תוכנית אסטרטגית להתפתחות תודעה ביקורתית או תודעה אזרחית של התלמידים.

על רקע זה המחקר בספר מציע שתי **שאלות מחקר** מרכזיות: (א) מהם ההבדלים בתודעה הביקורתית של תלמידי בתי ספר תיכוניים המשתייכים לקבוצות מוחלשות (על רקע גזע, אתניות ומעמד) ומשתתפים בתוכניות המפעילות גישות פדגוגיות שונות? (ב) כיצד תלמידים אלה מתארים ומבינים את הפרקטיקות שתורמות להתפתחות התודעה הביקורתית שלהם?

כל אחד מחמשת פרקי חקרי המקרים פותח בקטע תמציתי (vignette) מפתחת כיתה ט של מחזור 2017 בכל אחד מבתי הספר ומסתיים בסצנה מטקס הסיום של תלמידים אלה, ארבע שנים לאחר מכן. בעמודים שבין אירועים אלה המחברים מתארים את הגישה הפדגוגית הייחודית ללמידה והוראה, ביטויים של תודעה ביקורתית והפרקטיקות להתפתחות תודעה זו.

פרק 2 מציג את המחקר בבית ספר שהוקם ב-2012 על ידי מחנכים אפרו-אמריקנים. כל התלמידים (שהם אפרו-אמריקנים או לטינים) הזדהו כ-"youth of color". גישתו החינוכית של פאולו פריירה, שהוצג בפני התלמידים כ"אבי הפדגוגיה הביקורתית", תוך דגש על מושגים כמו דיאלוג, דיכוי, שחרור מדיכוי וחינוך העושה שימוש בחקרי בעיות (problem-posting education), שוכנת בבסיס הפדגוגיה הביקורתית בפרק זה.

לשם התרשמות מאחת הפרקטיקות המרכזיות בבית הספר לטיפול תודעה ביקורתית, אתייחס למה שהמחברים כינו: "the three I's". דיכוי על פי פרקטיקה זו הוא מוסדי (institutional), בין-אישי (interpersonal) ומופנם (internalized). הפרקטיקה נדונה ונלמדה על ידי תלמידי כיתה ט, אשר השתתפו בקורס השנתי "מחויבות חברתית", קורס שכלל יחידות על עליונות לבנה, אי-שוויון כלכלי, סקסיזם ומערכת המשפט הפלילי. המורה דן עם התלמידים בסוגי הדיכוי על בסיס הבנתם וכן באמצעות חוויות יום-יום (כגון פרסומות לשיער טוב יותר בשכונות אפרו-אמריקניות), חידונים, דיונים על אירועים פוליטיים (כגון הפנתרים השחורים), תיאורים נרטיביים וידויים (confessional narratives) על חוויות של אפליה, דיונים עם בוגרים על חוויות היום-יום שלהם במרחבים שונים (אקדמיה ועבודה), כתיבת

מכתבי מחאה לסמכויות שלטוניות ושיתוף התלמידים על ידי מוריהם בחוויות של גזענות ואפליות.

פרק 3 מתאר את המחקר בבית ספר אשר בו שני שלישים מהתלמידים הזדהו כלטינים, והשאר כאפרו-אמריקנים. לרוב התלמידים היה הורה אחד שהיגר לארצות הברית, וחלק ניכר מהתלמידים היו מהגרים בעצמם. בית ספר זה הפעיל גישה פדגוגית המבוססת על טיפוח הרגלי תודעה (habits of mind), אשר כוללת עשרה עקרונות מרכזיים, כגון: טיפוח תודעה באמצעות יצירתיות, הכרת תודה, אופטימיות, סנגור עצמי ומעורבות קהילתית. כל סמסטר בבית הספר הסתיים ב-"exhibition night", שבו תלמידי בית הספר הציגו מיזמים בפני חברי הקהילה. עיקרון נוסף עוסק בהגברת המודעות לחוסר צדק וכוח ופיתוח סוכנות פוליטית. כאמור, סוכנות פוליטית מתייחסת לאמונה של הפרט ביכולתו להשפיע על שינוי חברתי או שינוי פוליטי בקהילתו. ההנחה של מחנכי בית הספר, אשר מעוגנת בספרות אמפירית (ראו עמ' 49 בספר), היא כי סוכנות פוליטית מנבאת השתתפות פוליטית ותשומת לב לאירועים עכשוויים. פיתוח סוכנות פוליטית בבית הספר נעשה באמצעות חשיפה למודלים לחיקוי שתיארו את מעורבותם הפוליטית; מעורבות אקטיביסטית, כגון השתתפות בקבוצות להגנת ילדים ובני נוער וארגונים להגנת איכות הסביבה; שיתוף התלמידים בארגונים קהילתיים, כגון העמותה להגנה על חסרי בית.

פרק 4 מבוסס על מחקר בבית ספר אשר הוקם בשנת 2000 כחלק מתנועת "no-excuse". המונח "no-excuse" מתייחס למחויבות של מחנכים לא לקבל כוחות חברתיים, כמו עוני וגזענות, כסיבות לציפיות אקדמיות נמוכות מתלמידיהם. בית הספר מדגיש כי מטרותיו הם מצוינות אקדמית ועידוד תודעה של צדק חברתי. הוא מציע תוכניות אקדמיות אינטנסיביות לשם הכנה ללימודים גבוהים, יום לימודים ארוך, משמעת נוקשה (לביקורת על בתי ספר מסוג זה, ראו Golann, 2015). פיתוח תודעה ביקורתית בבית הספר נעשה באמצעות חשיפת התלמידים להבנה כי מרחבים אקדמיים מקדמים תרבות יורו-אמריקנית או עליונות לבנה יותר מאשר תרבויות אפרו-אמריקניות או לטיניות, ולכן חברי קבוצות מיעוט נדרשים ללמוד לנווט במרחבים אלה. פיתוח מיומנויות ניווט אלה מוצגות בפני התלמידים כמכריעות להישדותם ולשיפור סיכויי חייהם. אחת המיומנויות המודגשות על ידי הצוות החינוכי של בית הספר היא אינטליגנצייה חברתית, המתייחסת ליכולת לנהל אינטראקציות מוצלחות עם אנשים מרקעים תרבותיים שונים וליכולת להסתגל למצבים והקשרים. אי-לכך, התוכנית לפיתוח אינטליגנצייה חברתית כוללת לימוד שפה ואוצר מילים במרחבים שונים (מה שמכונה גם "code-switching", ראו עמ' 86 בספר). מיומנויות הניווט נלמדות באמצעות הכנה אינטנסיבית לקולג', הכוללת השתתפות בקורסים אקדמיים, השתתפות בתאטרון קהילתי, התמחות בארגוני עבודה שונים, חשיפה למדיניות קבלת תלמידים וחוויות יום-יומיות בקולג'.

פרק 5 מתאר את המחקר בבית ספר שפתח את שעריו ב-2001 עם 32 תלמידי כיתה ט וכולל כיום כ-200 תלמידים. הגישה הפדגוגית הרווחת בבית ספר זה היא "expeditionary learning", המניחה כי למידה צריכה להיות אקטיבית, לפעול כמו

משלחת במרחבים לא נודעים ולפתח סקרנות, ידע ויכולת לדמיין עולם טוב יותר. עקרונות גישה זו מדגישים כי על התלמידים לחקור את רעיונותיהם ולבחון לעומק סוגיות ספציפיות, וכי למידה דורשת יחסים של אמון בין מורים ותלמידים ותחושת נוחות בביטוי אמפתיה. פיתוח וטיפוח של תודעה ביקורתית בבית הספר נעשים באמצעות פעולות שונות, כמו: עידוד כתיבת מכתבים לעיתונות ולפוליטיקאים, השתתפות בקמפיינים פוליטיים, השתתפות במחאות חברתיות, החרמת עסקים שפוגעים בקהילה ומחאות למען העלאת מודעות ביחס לפליטים סורים. פיתוח המחויבות לאקטיביזם נעשה בין היתר על ידי השתתפות באירועים ציבוריים, כמו יום האשה, השתתפות במחאות כנגד שוטרים הפוגעים באזרחים ועידוד אקטיביזם בתוך בית הספר (כגון ניהול משא ומתן על קוד לבוש בבית הספר). באמצעות עידוד אקטיביזם המורים הדגישו בפני התלמידים את החשיבות של התנגדות וגילויי סולידריות.

פרק 6 עוסק בבית ספר אשר נפתח ב-2009 עם 75 תלמידי כיתה ט'. בית הספר אימץ פרקטיקות רבות הרווחות בבתי ספר בגישת "no-excuse", כגון: יום לימודים ארוך, תלבושת אחידה, הכנה מאומצת לקולג' והתמקדות במשמעת אקדמית. לצד זאת, בית הספר מדגיש מעורבות אזרחית אקטיבית; למשל התלמידים משתתפים בסמינרים על הדמוקרטיה האמריקנית, קורס בסוציולוגיה של השינוי, שיחות על חוויות יום-יום של אפרו-אמריקנים, קורס בנושא ספרות פוסט-קולוניאלית ומיזם "היה אתה השינוי". מיזם זה מנחה את התלמידים לבחור נושא (כגון ג'נטריפיקציה והפחתת שכר לימוד בבתי ספר), לתכנן התערבות, לבצעה, לנתח ולהציג.

פרק 7, פרק הסיכום, מנתח את הפרקטיקות בבתי הספר השונים, תוך התייחסות למאפייני בית הספר, ומזהה כלי הוראה דומים לטיפוח תודעה ביקורתית בבתי הספר השונים וכן מרחבים מיטביים להפעלת כלים אלה. לצד זאת, פרק זה מדגיש את האיכויות המשותפות לכל אחד מחמשת חקרי המקרה ביחס לטיפוח תודעה ביקורתית על אי-שוויון גזעי, כגון הדגשת הסיבות והתוצאות לחוסר שוויון גזעי בקהילות ובחיי היום-יום וכן ההבנה המעמיקה של האופן שבו יחסי כוחות מעצבים את יחסנו כלפי עצמנו. חקרי המקרה השונים מדגישים את חשיבות חשיפת התלמידים לסיפורי-העל, הסיפורים הסמויים וסיפורי התנגדות הקשורים בטיפוח ותחזוק של תודעה ביקורתית. הפרק מפרט גם כלים ספציפיים עבור מורים לשם הוראה המעודדת תודעה ביקורתית, כגון: תוכניות העשרה, פעילות בקהילה וקורסי בחירה.

ספר זה הוא ספר חשוב עבור מחנכים ומטפלים המתעניינים בהתפתחותם ורווחתם של צעירים אשר חווים דיכוי וגזענות מבנית, וגם עבור אנשי חינוך המבקשים לעודד תודעה ביקורתית בקרב תלמידים בבתי ספר אליטיסטיים. תודעה ביקורתית עשויה לספק חוסן נפשי, או "psychological armor", במונחי המחברים, מפני ההשפעות השליליות של אי-צדק גזעי וכן מיומנויות אקטיביסטיות ומחויבות לאתגור אי-צדק בחיי היום-יום.

הספר מלמדנו כי תודעה ביקורתית יכולה להיות תרפויטית לא פחות מאשר סדנאות פסיכולוגיות. חברי קבוצות מיעוט, החווים הדרה חברתית, מתנסים (על בסיס יום-יומי בהפרה של זכויות, תחושת ניכור, יחס משפיל של רשויות המדינה והתנגשות בין ערכיהם לערכי התרבות השלטת. חשוב לזכור בהקשר זה את התיאור מעורר התובנות של הסוציולוג פייר בורדייה (Bourdieu, 1982) על אודות ההתנגשות התרבותית שחווים תלמידים ממעמדות כלכליים-חברתיים נמוכים בבתי ספר ההגמוניים, אשר משפיעה על ההישגים האקדמיים שלהם. ציוד תלמידים מקבוצות מיעוט בתודעה ביקורתית, כמתואר בספר זה, עשוי לציידם בהון תרבותי (Bourdieu, 1984) שיסייע להם להתמודד עם המבנים החברתיים. בהקשר זה חשוב לציין מחקרים דומים על חשיבותם של תודעת זכויות ותרגולה עבור חברי קבוצות החווים הדרה חברתית (Perry-Hazan, 2016). ציוד אינדיווידואלים אלה בהבנה מורכבת של המבנים החברתיים הדכאניים ובתודעה ביקורתית ותרגולם בפרקטיקות ספציפיות בתחומי זכויות ודע אזרחי עשויים לסייע להם בפיתוח תחושת סוכנות ויכולת ניווט בחיי היום-יום.

ספר זה חשוב ביותר בשל ההצעות הטמונות בו להתרחק מגישות פדגוגיות אוניברסליות אשר אינן לוקחות בחשבון את האופנים שבהם תנאי החיים של חברי קבוצות מוכפפות משפיעים על מושג העצמי, החוויות הבית ספריות והמוטיבציות ללמידה. הספר מעודד מחנכים, מטפלים וחוקרים להטות את הקשב למפגשים בין סדרי ידע (כגון גישות פדגוגיות) ולצורך בתרגום ותיווך תרבותיים של גישות פדגוגיות (כמו טיפולים ותוכניות) שפותחו בהקשר אחד ומועברות להקשר חדש. מעל הכול, הספר מסייע בהבנה מורכבת של החשיבות של **חינוך וטיפול רגשי תרבות**.

מקורות

- Bourdieu, P. (1982) The school as a conservative force: Scholastic and cultural inequalities. In E. Brede & W. Feinberg (Eds.), *Knowledge and values in social and educational research* (pp. 391–407). Temple University Press.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction*. Harvard University Press.
- Ginwright, S. (2010). *Black youth rising: Activism and radical healing in urban America*. Teachers College Press.
- Golann, J. (2015). The paradox of success at a no-excuses School. *Sociology of Education*, 88(2), 103–119.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. Continuum.
- Lareau, A. (2015). Cultural knowledge and social inequality. *American Sociological Review*, 80, 1–27.
- Morrill, C., Edelman, L., Tyson, T., & Arum, R. (2010). Legal mobilization in schools: The paradox of rights and race among youth. *Law & Society Review*, 44, 651–94.
- Perry-Hazan, L. (2016). Children's participation in national policymaking: "You're so adorable, adorable, and adorable! I'm speechless; so much fun!" *Children and Youth Services Review*, 67, 105–113.